

Dorota Muszytowska

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa

d.muszytowska@uksw.edu.pl

ORCID: 0000-0001-5873-382X

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/BPTh.2024.019>

17 (2024) 3: 363–380

ISSN (print) 1689-5150

ISSN (online) 2450-7059

Retoryczna inwencja argumentu w Liście Judy 5–10

The Rhetorical Invention of the Argument in the Epistle of Jude 5–10

Streszczenie. Niniejszy artykuł ma na celu wykazanie retorycznego statusu sprawy oraz inwencji stojącej za jednym z dowodów (vv. 5–10) w argumentacji perswazyjnej Listu Judy.

Specyficzna logiczna konstrukcja tego dowodu sugeruje skomplikowany status podjętej przez autora kwestii. Analiza struktury retorycznej tego dowodu oraz ocena jego głównych cech perswazyjnych prowadzą do wniosków wskazujących na cel tego dowodzenia – przygotowanie odbiorców do dokonania właściwego wyboru, pouczenia czym jest bezbożność i jak się przejawia oraz wyjaśnianą złożony stan sprawy (domniemanie, definicja, ocena wartości).

Abstract. This article aims to demonstrate the rhetorical status of the matter and the inventiveness supporting one piece of evidence (vv. 5–10) in the persuasive argumentation of the Epistle of Jude.

The specific logical structure of this proof suggests the complex status of the issue raised by the author. The analysis of the rhetorical structure of this proof and the assessment of its main persuasive features lead to conclusions indicating the purpose of this proof – preparing recipients to make the right choice, teaching what impiety is and how it manifests itself, and explaining the complex state of the matter (presumption, definition, value assessment).

Słowa kluczowe: List Judy 5–10, retoryczna inwencja, epichejreemat, sąd Boży, bezbożność.

Keywords: Jude 5–10, rhetorical invention, epicheirema, God's judgment, impiety.

Retoryce Listu Judy poświęcono wiele uwagi w pracach badawczych, ale koncentrowano się głównie na strukturze retorycznej tego tekstu, obecności cech

charakterystycznych dla retoryki hebrajskiej i grecko-rzymskiej (np. Wendland 1994; Webb 2008 – *Rhetorical Function*), retorycznych aspektach stylu (np. Charles 1993) oraz komentowano cały list z perspektywy retoryki i socjoretoryki (np. Watson 1988; Neyrey 1993; Brosend 2004). W opracowaniach dotyczących interesującego nas w tym opracowaniu passusu (ww. 5–10) dominuje tematyka związana z wykorzystaniem przez autora listu przykładów, ich źródeł (biblijnych i pozakanonicznych), recepcji tych przykładów w tradycjach ustnego nauczania synagogałnego i wczesnego Kościoła, wpływów tradycji żydowskich i hellenistycznych na autora listu oraz zastosowanej przez autora hermeneutyki interpretacji przywoływanych w argumentacji tekstów i tradycji (np. Rowston 1975; Ellis 1978; Bauckham 1983 i 1990; Frey 2003; Webb 2008 – *Use of Story*; Gerdmar 2001; Jurgens 2017).

Dotychczasowe badania nad Listem Judy wykazują, że o specyfice tego tekstu niewątpliwie zdecydował wpływ obydwu tradycji kulturowych, żydowskiej i hellenistycznej, z którymi autor musiał być dobrze zaznajomiony. Obecność cech charakterystycznych dla obydwu tych podłoży w tekście Listu Judy nie ma charakteru polemicznego względem siebie. Autor wykorzystał potencjał, jakim dysponował, tworząc przy jego pomocy szczególną argumentację.

Niniejszy artykuł koncentruje się na potencjalnej koncepcji autora, która zdecydowała o specyficznej konstrukcji jednego z argumentów perswazji listu, w ww. 5–10, i wpłynęła na jego skomplikowaną strukturę, ze względu na postawiony temu dowodzeniu cel, podyktowany sytuacją retoryczną. Jako narzędzie badania synchronicznego zostanie wykorzystana analiza retoryczna, która jest pomocna do odkrywania mechanizmów perswazyjnych w tekstach (interesuje nas przede wszystkim to, w jaki sposób można rozumieć tekst przez pryzmat jego perswazyjnego oddziaływania, a nie czy i jak autor listu, świadomie posługując się zasadami retorycznej kompozycji, konstruował argumentację).

Już antyczne teorie retoryczne definiują etap inwencji jako kluczowy dla organizacji i skuteczności mowy perswazyjnej. Obejmuje on kreatywny dobór i wstępne opracowanie materiału, służącego do osiągnięcia wyznaczonego celu perswazji, podyktowanego sytuacją retoryczną. Z istniejącego tekstu jednak do potencjalnej inwencji autora (zarówno tej świadomej, jak i nieświadomionej) i sytuacji retorycznej dotrzeć można przede wszystkim przez analizę schematu kompozycyjnego, ustalenie dominacji rodzaju retorycznego i stopnia wykorzystania typów perswazyjnych (*logos*, *ethos*, *pathos*) oraz środków stylistycznych. W niniejszym artykule ze względu na ograniczenie nie zosta-

nie przedstawiony opis elokucji tego argumentu, a analiza skoncentrowana zostanie przede wszystkim na logicznej strukturze argumentu.

W pierwszej kolejności zostanie przedstawiona ogólna struktura perswazyj argumentacji z ww. 5–10, następnie zostanie przeprowadzona szczegółowa analiza retoryczna poszczególnych elementów kompozycji argumentu oraz wykorzystanie kluczowych koncepcyjnych środków retorycznych. Pozwoli to na wykazanie celu tego argumentu oraz, widocznych w sposobach wypowiedzi, racji, które posłużyły autorowi do osiągnięcia tego celu, a tym samym do inwencji autora i statusu podjętej przez niego kwestii.

1. Struktura logiczna argumentu zawartego w ww. 5–10

W strukturze perswazyjnej Listu Judy argument obejmujący wersety 5–10, to pierwszy dowód argumentacji ww. 5–23¹.

Do konstrukcji tego argumentu autor użył wnioskowania, wykorzystującego jeden z podstawowych, powiązanych z topiką ogólną, schematów myślowych, że każdy skutek ma swoją przyczynę (mechanizm związku przyczyna – skutek) oraz wnioskowania z podobieństwa. Są one bazą dla logicznej linii tego dowodu.

Uproszczony schemat struktury argumentu można ująć następująco:

Przesłanka pierwsza (w. 5)

- Przyczyna 1 – krzywdą i zniewolenie w Egipcie
- Skutek 1 – ocalenie
- Przyczyna 2 – brak wiary u ocalonych przez Boga Izraelitów
- Skutek 2 – wytracenie na pustyni

Przesłanka druga (w. 6)

- Przyczyna – niezachowanie przez aniołów miejsca i zadania wyznaczonego przez Boga
- Skutek – zachowanie tych aniołów w mroku wiecznymi więzami, do sądu wielkiego dnia

¹ Na temat propozycji struktury retorycznej Listu Judy zob.: Watson 1988, 77–78; Charles 1993, 28; Brosend 2004, 166; Green 2008, 35.

Przesłanka trzecia (w. 7)

- Przyczyna – nierząd (bałwochwalstwo i rozpusta) Sodomy, Gomory i okolicznych miast
- Skutek – znoszenie kary wiecznego ognia

Wnioski pośrednie z analogii do przyczyny z przesłanek (w. 8)

- bezbożni hańbią ciało (przyczyna do wyroku)
- bezbożni odrzucają władzę (przyczyna do wyroku)
- bezbożni bluźnierczo mówią o Chwałach (przyczyna do wyroku)

Wniosek domyślny odnoszący się do bezbożnych we wspólnocie

- Wyprowadzony przez analogię do skutków przesłanek oraz mechanizmu schematu myślowego przyczyna–skutek: bezbożnych spotka analogiczny skazujący wyrok

Przesłanka czwarta – przeciwstawienie (w. 9)

- Archanioł Michał nie wypowiedział bluźnierstwa w sporze z diabłem
- Archanioł Michał uznaje władzę sądu przynależną jedynie Bogu

Wnioski pośrednie z przesłanki amplifikującej przeciwstawnej (w. 10)

- bezbożni bluźnierczo mówią o tym, czego nie znają (z natury)
- bezbożni dają się niszczyć przez to, co znają z natury

Wniosek domyślny główny epichejrematu

- Bóg jest Sędzią, który za zło zasądza karę. Trwających w bezbożności spotka sąd Boży i wyrok związany z karą.

2. Analiza retoryczna epichejrematu w Liście Judy 5–10

Liczba przesłanek, wnioski pomocnicze, wykorzystanie synkrezы, amplifikacji wnioskowania, związku przyczynowo-skutkowego i analogii świadczą o tym, że autor skonstruował rozbudowany retorycznie argument – epichejremat, oparty na strukturze sylogizmu (wnioskowanie z przesłanek).

Pomimo zauważalnej sekwencji trzyczęściowego układu odpowiadających sobie wypowiedzi, logiczna struktura tego dowodu jest dość skomplikowana i wymagająca dla odbiorcy. Po pierwsze autor już w przesłankach epichejre-

matu stosuje wnioskowanie entymematyczne, w którym pomija się elementy oczywiste (w tym wypadku jedną z przesłanek). Przemilczana zostaje racja, wspólna dla wszystkich czterech przesłanek – Bóg jest Sędzią, a zło podlega karze. Oznacza to, że autor zakłada, że ta prawda o charakterze ogólnym jest dobrze znana odbiorcom i pojawi się w procesie ich wnioskowania. Po drugie poza niewypowiedzianymi przesłankami, w argumentie domyślne pozostają także niektóre wnioski. Dotyczy to części wynikających z poszczególnych przesłanek wniosków pośrednich oraz wniosku głównego epichejrematu. Jest to zabieg amplifikacji wnioskowania (*ratiocinatio*). Bazując na zasadzie zachodzących analogii, autor skłania odbiorców do wyciągnięcia wniosków samodzielnie, co wzmacnia trwałość efektu wnioskowania. W epichejremacie tym zostają także przemilczane uzasadnienia do wydanych Bożych wyroków – złem są: brak wiary Bogu; przeciwstawianie się stwórczemu porządkowi Boga; bałwochwalstwo i rozpusta; osądzanie uzurpujące władzę Boga.

Pierwszą przesłanką epichejrematu (w. 5) jest przypomnienie o wydarzeniach związanych z wędrówką ludu po pustyni i o tym, że zginęli wszyscy, którzy nie wykazali się wiarą i zaufaniem do Boga, który ich wyprowadził z niewoli². Perswazyjnie jest to bardzo mocna przesłanka. Istotny jest w niej motyw sądu Bożego oraz przypisanie Jezusowi sędziowskiej władzy w tym sądzie. Autor eksponuje dwojaki efekt sądu Boga: ocalenie i wytracenie (Wojciechowska, Rosik 2021, 110–111). Pierwszym wyrokiem Boga³ jest wyzwolenie z niewoli ludu, który doznawał krzywdy. Autor listu podkreśla sędziowską

² Większość komentatorów jest zgodna, że autor nie przywołuje tu partykularnego epizodu z czasu wędrówki po pustyni, ale ogólną ocenę tych wydarzeń i niewłaściwego postępowania Izraelitów. Taka uogólniająca recepcja znana jest w tradycji biblijnej, np. z Ps 78,21–31; 95,7–11; 106,25–26; w NT natomiast z 1 Kor 10,1–5; Hbr 3,16–19; Dz 7,39. To kontrastowe zestawienie działania Boga w zależności od postępowania ludu najprawdopodobniej było też formą nauczania synagogalnego i dobrze było znane prymarnym odbiorcom Listu Judy. Inną, przyjmowaną przez egzegetów możliwością, jest nawiązanie w tym przykładzie do epizodu z Lb, kiedy lud zbuntował się przeciwko przywództwu Mojżesza i postanowił wybrać sobie innego przywódcę i powrócić do Egiptu. W Lb 14,11–12 i 21–35 obietnica Boga o wytraceniu buntowników, którzy nie wejdą do ziemi wcześniej im obiecanej, może być kluczem do tego odniesienia z Jud 5. Bauckham 1983, 49–50; Wolthius 1987, 22; Harrington 2003, 195–196; Brosend 2004, 173; Green 2008, 65.

³ W tekście greckim Listu Judy, w w. 5 i 6, podmiotem działającym jest Jezus (ὁ Ἰησοῦς λαὸν ἐκ γῆς Αἰγύπτου σώσας τὸ δεύτερον τοὺς μὴ πιστεύσαντας ἀπέλεσεν), którego wcześniej, w w. 4, autor określa Panem. Wiele manuskryptów (głównie w tradycji bizantyńskiej) przekazuje wersję, używając w w. 5, w miejscu imienia Jezusa, tytułu κύριος.

władzę Jezusa, ukazując Jego Bożą preegzystencję poprzez ukazywanie Jego działania w historii zbawienia (Osburn 1981, 114). To, co żydowskim odbiorcom znane było jako działanie Boga, autor ukazuje jako działanie Jezusa, wskazując na Jego Boską tożsamość. Domyślnymi przyczynami Bożej interwencji z kontekstu źródłowego są krzywda i niesprawiedliwość zniewolenia. Skutkiem Bożego osądu jest wyprowadzenie ludu z niewoli Egiptu. Na poziomie tego wydarzenia sąd i wyrok Jezusa są więc odpowiedzią Boga, który jako Sędzia sprawiedliwy, rozpoznając sprawę, staje po stronie skrzywdzonego. W tej samej przesłance autor przypomina o drugim wyroku Bożym wobec Izraelitów, których wyprowadził z Egiptu – jest nim wytracenie na pustyni tych, którzy zbuntowali się przeciwko Bogu, Jego sposobom działania i prowadzenia ludu do obiecanej ziemi. Przyczyną Bożego sądu jest brak u Izraelitów wiary i ufności Bogu⁴. Rodzi to w nich bunt i pobudza działania według własnych zamysłów, przeciwnych woli Boga i prowadzących do zguby. Suponuje to rozpoznanie w postawie ludzi poddanych w liście krytyce adekwatne cechy powrotu do życia w zniewoleniu i odrzuceniu Bożego daru wyzwolenia (Harrington 2003, 203; Reese 2007, 45).

Z przesłanki tej wynika, że za przejaw bezbożności należy uznać zarówno sprzeciw wobec władzy Boga, jak i odrzucenie lub nieuznawanie przywództwa tych, których postawił nad swoim ludem – adekwatnie do buntu przeciwko przywództwu Mojżesza (Neyrey 1993, 68). Wyrok wytracenia buntowników na pustyni jest odpowiedzią Boga na ich chęć wyzwolenia się spod władzy Boga. Jest to jak wyrok przyzwolenia, w wyniku czego buntowników spotyka śmierć, adekwatnie do Bożego słowa „i poznacie, co to znaczy, gdy Ja się odalę” (Lb 14,34) i tym samym nieosiągnięcie celu wyzwolenia – niedojście do ziemi obietnicy.

Przesłanka ta wydobywa kilka istotnych aspektów. Po pierwsze, przypomina o niezależnej władzy sądu Boga nad stworzonym przez Niego światem i nad Jego ludem. Po drugie, wskazuje na to, że sąd Boży zawsze wiąże się z wydaniem wyroku, nie jest tylko deliberacją nad daną kwestią. Po trzecie, wydanie wyroku nie jest równoznaczne z karą. Wyrok w Jezusowym sądzie

⁴ Reicke 1964, 199, przyjmuje, że podłożem historycznym dla tego nauczania były apostazje chrześcijan, jednak w. 4, mówiący o bezbożnych, którzy są wewnątrz wspólnoty wyklucza oficjalne porzucanie Kościoła. Mówiąc o apostazjach w tym kontekście, należałoby raczej rozumieć je jako powrót do dawnych zachowań, życie niezgodne z zasadami Ewangelii lub odrzucanie nauczania apostołskiego i przyjmowanie własnych norm „chrześcijańskiego życia”.

jest zawsze adekwatny do postawy poddawanej Bożemu osądowi – może wiązać się z wyzwoleniem, ocaleniem, błogosławieństwem, doświadczeniem Bożej Obecności albo z pozbawieniem tych dóbr, co skutkuje śmiercią tych, którzy odrzucają Jezusowe dary. Po czwarte, autor Listu Judy podkreśla, że Bóg w swoim sądzie nie jest stronniczy.

Przesłanka ta prowadzi do wniosku (w argumentacji pozostaje on domyslny), poprzez analogię, że Bóg postępuje tak samo wobec osób, u których autor Listu Judy rozpoznaje cechy adekwatne do buntowniczego zachowania Izraelitów podczas wędrówki przez pustynię. W ten sposób autor scharakteryzował ich w tezie, a tutaj wykazuje, że dla takiego postępowania także i wyrok nie może być inny. Odrzucanie władzy Jezusa przez tych, których autor nazywa bezbożnymi każe domyślać się więc adekwatnej odpowiedzi Boga. Posługując się przesłanką o wysokim stopniu oczywistości, autor definiuje istniejący we wspólnocie Kościoła problem – niektórzy postępują tak, jak zbuntowani Izraelici na pustyni. Jeśli nie zmieniają postępowania, wynik sądu Bożego dla nich jest przewidywalny. Łaska odkupienia dokonanego w Chrystusie nie oznacza bowiem przyzwolenia Boga na zło i nie staje się akceptacją nieposłuszeństwa Bogu i braku wiary (Watson 1988, 53).

To, jak fakt Bożego wyroku zostaje w przesłance wykorzystany (to znaczy, bez konkretnego wskazania jednego wydarzenia), pozwala w tym momencie argumentacji skoncentrować uwagę odbiorców na istocie problemu, a nie na jego partykularnych przejawach. Odbiorca listu nadal w tym momencie argumentacji może nie zdawać sobie w pełni sprawy, jakie konkretne zachowanie krytykowanych autor uznał za bezbożność, ale już wie, że definiuje on ją jako postawę sprzeciwu wobec Boga, postawę, która poddawana jest Bożemu osądowi i skazującemu wyrokowi. Wykorzystując znany z nauczania przykład Bożego wyroku na zbuntowanych Izraelitów, autor listu przede wszystkim chce, aby adresaci zaczęli właściwie identyfikować postępowanie wskazanych osób ze wspólnoty i uprzytomnili sobie stopień niewłaściwości takiego postępowania.

Przesłanka druga przypomina adresatom o Bożym wyroku na zbuntowanych aniołach. Gdyby przyjąć tekst biblijny za źródło tej referencji, to byłoby to odniesienie o dalekim podobieństwie⁵. W Rdz 6,1–4 mowa jest o synach Bożych, którzy brali za żony córki ludzkie. Ze związków tych rodzili się ol-

⁵ W ST i NT nie ma wzmianki o buncie aniołów przeciw Bogu i opuszczeniu nieba. U Iz 14,3–21 i Ez 28,1–10 można się dopatrzyć analogii do tego motywu, jednak strącenie

brzymi. Reakcją Boga na to jest ograniczenie czasu życia człowieka do 120 lat. Nie ma w tym fragmencie obecnych charakterystycznych motywów czy zdarzeń, jak opuszczenie miejsca bytowania i wyroku zachowania w ciemnościach. Tekst ten można więc przyjąć za źródło odniesienia tylko dlatego, że fragment ten uznaje się za biblijne echo mitu o zbuntowanych aniołach, który w tradycji żydowskiej został rozwinięty głównie w *Księdze Czuwających*, będącej częścią 1 *Księgi Henocha* (1 Hen 6–36), ale obecny jest także, np. w *Księdze Jubileuszy* 5,1–2, w 2 *Księdze Barucha* 56,10–16. W literaturze rabinicznej dostrzec można inne linie interpretacji pojawiającego się w Rdz 6,2 określenia „synowie Boży”, a nawet sprzeciw wobec rozumienia tego określenia w sensie upadłych aniołów, co rzutowało na interpretację całego tego fragmentu. Jednak znaczna część literatury żydowskiej właśnie tak wyjaśniała to określenie i wiązała z przekazem tradycji o grzechu aniołów, w tym seksualnych relacji z kobietami (Green 2008, 66–67).

Ze względu na występujący w liście (Jud 14–15) cytat z 1 Hen 1,9, można przyjąć, że autor Listu Judy najprawdopodobniej korzystał właśnie z tradycji w wersji przekazywanej przez ten utwór. W narracji *Księgi Czuwających* uwagę zwracają zwłaszcza trzy fragmenty, w których mamy takie same motywy, jak w sformułowaniu drugiej przesłanki epichejrematu (Jud 6). Pierwszy, to wyrok dotyczący Azaela (1 Hen 10,4–6), a drugi to wyrok wydany na Semiazę i jego zwolenników (1 Hen 10,11–13), ponieważ wyroki te obejmują „związanie w ciemnościach” (1 Hen 10,4–5) aż do „dnia wielkiego sądu” (1 Hen 10,6) oraz „związanie pod wzgórzami ziemi aż do dnia sądu” (1 Hen 10,12). Trzecim fragmentem jest tekst mówiący o posłannictwie otrzymanym przez Henocha, którego zadaniem jest przekazanie wiadomości o wydanym wyroku Bożym aniołom, którzy opuścili wyżyny nieba i odwieczne święte miejsce i biorąc sobie kobiety za żony, postąpili tak, jak synowie ludzcy (1 Hen 12,4).

Fakt, że autor Listu Judy nie podkreśla w sformułowaniu drugiej przesłanki tematu relacji seksualnych aniołów z kobietami, ale we wniosku tej przesłanki (Jud 8a) mówi o hańbieniu ciała, pozwala przyjmować, że wina krytykowanych bezbożnych dotyczy sfery seksualności⁶. Zdecydowanie bardziej jednak, sformułowanie tej przesłanki w Liście Judy podkreśla, że działa-

władców uzurpujących sobie władzę Boga jest Bożą karą, a więc jest to tylko analogia częściowa. Charles 1990, 114–115.

⁶ Nickelsburg (2001, 223) zauważa, że opisywane związki aniołów z kobietami mogły wyrażać relacje seksualne zakazane przez Prawo.

nie aniołów było zrealizowaniem własnej woli i sprzeciwiało się Bożemu porządkowi, z czym wiązał się Boży (Jezusowy) wyrok. Jeśli więc autor odnosił się w tej przesłance do seksualnej rozwiązłości ludzi, których postępowanie poddaje krytyce, to mogło to oznaczać, że ich zachowania seksualne co do istoty autor pojmuje w kategoriach odrzucenia Bożego zamysłu dotyczącego ludzkiej seksualności i na to właśnie autor pragnie zwrócić uwagę odbiorców.

Biorąc pod uwagę, że przesłanka ta najbliższa jest wyrokowi na Azaela (związanie w ciemności aż do dnia sądu), a nie Semiazy i zrodzonego potomstwa z nieprawych relacji, to zasadnym byłoby szersze traktowanie znaczenia winy bezbożnych. Azael był bowiem odpowiedzialny za nauczanie ludzi wszelkiej niegodziwości i przekazanie im tajemnic nieba wbrew woli Boga (1 Hen 9,6) – wskazuje to więc bardziej na aspekt zwiedzenia innych, skłaniania do sprzeciwiającego się woli Boga postępowaniu, które nie musi się zamykać tylko na sferze seksualności. Co więcej, motyw seksualnego współżycia Semiazy i jego towarzyszy z kobietami można traktować w figuratywnym znaczeniu jako wyrażenie przekazywania niewłaściwego (niezgodnego z wolą Boga) postępowania, w tym idolatrii, zwodzenia innych do odstępstwa od Boga⁷. Jeśli autor Listu Judy podobnie rozumiał ten fragment 1 Hen, to druga przesłanka ma także bardziej generalny charakter i wskazuje na inny przejaw buntu wobec Boga, który co do istoty w nieznacznym stopniu odbiega od pierwszego przykładu. Może wnosić znaczenie łamania Bożego porządku w sferze ludzkich zachowań seksualnych, ale przede wszystkim jest przypomnieniem kolejnego przykładu odstępstwa od Bożych zasad oraz zwiedzenia innych na niewłaściwą drogę, przyczynienia się do złego postępowania przez ludzi. Podobny aspekt winy można odnaleźć także w historii buntów Izraelitów na pustyni.

Trzecią przesłanką epichejrematu jest przykład zniszczenia ogniem Sodomy i Gomory oraz innych okolicznych miast. Wyrok ten autor Listu Judy określa jako przykład (δείγμα) kary wiecznego ognia. Zniszczenie miast dokonane w konkretnym miejscu i czasie autor traktuje jako obraz kary związanej z przyszłym wyrokiem Bożego sądu, co wskazuje na przekonanie, że będzie to kara zniszczenia przez ogień⁸. Wskazaną w przesłance przyczyną jest nierząd i pójście za innym ciałem (Jud 7), co jest sugestią dotyczącą tego,

⁷ Zagadnienie to wyjaśnia Drawnel (2012, 136–147).

⁸ W tradycji biblijnej zniszczenie Sodomy często jest używane jako metonimia symbolizująca wyrok sądu ostatecznego na niegodziwych (Bauckham 1983, 55).

które z grzechów Sodomitów i mieszkańców miast autor odnosi do postępowania krytykowanych bezbożnych⁹. W żydowskiej tradycji biblijnej i pozabiblijnej katalog win symbolizowany przez Sodomę wyliczał pychę, wyniosłość, przemoc, niesprawiedliwość społeczną, łamanie praw gościnności oraz rozwiązłość seksualną. Każde z tych zachowań traktowane było w kategoriach odrzucania Boga i Jego norm (Mickiewicz 2018, 92). To wydarzenie biblijne również funkcjonowało jako dydaktyczny przykład grzechu i ściśle związanego z nim wyroku Bożego. Jest więc kolejną wskazówką dla adresatów, jakie postępowanie autor traktuje w kategoriach bezbożności i z jaką odpowiedzią Boga się to spotyka. Jeśli krytykowanych cechowała rozwiązłość seksualna, to znaczy, że nie respektowali oni Bożego prawa i tym samym negowali Boga i Jego władzę. Przesłanka ta więc, podobnie jak dwie poprzednie, wskazuje na podstawy tego, dlaczego postępowanie krytykowanych w liście osób należy widzieć w kategoriach bezbożności oraz sugeruje zakres jej przejawów – seksualnej rozwiązłości. Motyw Bożego sądu w przykładzie wyroku na Sodomę i Gomorę w Liście Judy jest więc narzędziem do definiowania bezbożności, tego, co się na nią składa, a także do wyrażenia oceny takiej postawy i wszystkich wskazanych jej przejawów.

Do dostrzeżenia analogii pomiędzy tym, co przyczyniło się w wybranych przez autora przykładach a tym, jak postępują krytykowani przez niego ludzie, autor wzywa adresatów na samym początku sformułowania wniosku, do jakiego prowadzą przesłanki. Trójczęściowa struktura w. 8 odpowiada trzem przesłankom, ale przyporządkowanie konkretnych zarzutów wobec osób poddanych krytyce i opisanych w przesłankach nie jest oczywiste. Struktura wniosków pośrednich jest wyrafinowana adekwatnie do struktury i logiki przesłanek. Przesłanka druga znaczeniowo wiąże przesłankę pierwszą z trzecią – przykład aniołów jest przykładem negowania władzy Boga i Bożego porządku oraz zwodzenia innych tak, jak przesłanka pierwsza oraz rozwiązłości seksualnej i odrzucania Boga tak, jak przesłanka trzecia. Wszystkie trzy przejawy rozpoznawane przez autora listu jako postawa bezbożności, są wnioskiem z każdej przesłanki, w znaczeniu cech charakterystycznych dla pychy i sprzeciwu wobec

⁹ Davids (2006, 53) zauważa, że autor Listu Judy wiąże grzech Sodomitów ze wzmiankowanym grzechem aniołów, ale wyrażenie τὸν ὅμοιον τρόπον τούτοις ἐκπορνεύσασαι należy przede wszystkim odnosić do innych miast, których mieszkańcy postępowali podobnie. Korelacja pomiędzy drugą i trzecią przesłanką zachodzi bez wątpienia na poziomie przekraczania zasad ustalonych przez Boga.

Boga i Bożych praw. Jednocześnie wymieniony na pierwszym miejscu zarzut hańbienia ciała odpowiada najbardziej winie Sodomitów, drugi zarzut – odrzucania władzy Boga – ma analogię we wszystkich trzech przesłankach, ale jest uwidoczniony szczególnie w pierwszej. Natomiast trzeci zarzut – bluźnierstwa wobec bytów anielskich – wiąże się z przesłanką drugą i trzecią. Korelacje pomiędzy przesłankami są istotne z punktu widzenia logiki całego epichejrematu. Wszystkie te przesłanki razem współpracują na rzecz wniosku końcowego.

Autor rezygnuje z wykazywania konkretnych analogii pomiędzy opisanymi w przesłankach wyrokami Bożymi a wyrokiem, jakiego powinni się spodziewać ludzie, których postępowanie jest krytykowane w liście. Związek przyczynowo-skutkowy z przesłanek (przyczyna = złe postępowanie – skutek = sąd i kara) jest na tyle przejrzysty, że nie wymaga wypowiedzenia we wniosku. Jest to sposób logicznej amplifikacji (przez starożytnych teoretyków nazywany *ratio cinatio*), kiedy oczekuje się od odbiorcy wyciągnięcia oczywistego wniosku. Taka samodzielna operacja myślowa odbiorcy ma wysoki stopień trwałości wyniku perswazji. Jednocześnie skłania do przeniesienia podobieństwa związane go z zapadającymi wyrokami Bożymi wymienionymi w przesłankach. Wiążąc wyliczone winy bezbożnych opisanych w przesłankach z tymi poddanymi w liście krytyce, odbiorca, przez analogię, także ukazane w przesłankach wyroki Boga powiąże z bezbożnymi działającymi we wspólnocie Kościoła – dostrzegając, że ich czyny implikują oczywistą reakcję Boga – sąd i analogiczną karę.

Sięgając po konstrukcję porównania z przeciwieństwa (*synkrisis*) w kolejnej przesłance epichejrematu, autor przywołuje pozytywny przykład – Archanioła Michała.

Zostaje przywołana narracja spoza biblijnego kanonu. Biblijną podstawą dla obrazującej narracji w tej przesłance może być tekst z Księgi Zachariasza 3,2, mówiący o sporze anioła Pańskiego z szatanem oskarżającym arcykapłana Jozuego. Anioł Pański odwołuje się do Bożego osądu nad postępowaniem szatana (w Zach 3,2 użyta jest podobna formuła do tej z Jud 9). Analogie motywu sporu anioła z szatanem i formuły nie wystarczają jednak, aby wyjaśnić kwestię sporu o ciało Mojżesza. Uznaje się, że autor odwołał się do dobrze znanej adresatom tradycji wyjaśniającej brak znajomości miejsca grobu Mojżesza (Pwt 34,6). Ze względu jednak na brak materialnego świadectwa tej narracji¹⁰ możliwe jest odniesienie się tylko do tego, co autor Listu Judy wybrał

¹⁰ Na temat możliwych źródeł i wersji tej tradycji i narracji zob.: Bauckham 1983, 65–76; Bauckham 1990, 235–270; Tromp 1993, 270–280.

z niej dla swojej argumentacji. Przez to *exemplum* autor zwraca uwagę odbiorców na dwie istotne kwestie¹¹. Michał, pomimo nagannej postawy szatana, nie pozwala sobie na dokonanie nad nim sądu, a nawet na wniesienie oskarżenia przed Bogiem, lecz zdecydowanie uznaje całkowitą władzę sądu przynależną Bogu. Skoro jest to przeciwieństwem wobec postępowania bezbożnych, to znaczy, że jedną z cech bezbożności jest uzurpowanie sobie władzy osądzania niezgodnego z wolą Boga lub bluźnierstwa wobec przełożonych wspólnoty Kościoła (Desjardins 1987, 91). Ponieważ drugą istotną kwestią jest bluźnierstwo, o które Archanioł nie oskarża szatana, a które jest elementem materialnym przywołanego sporu. Nie wiadomo dzisiaj, jak owa tradycja, do której odwoływał się autor, ukazywała to bluźnierstwo – czy były to oszczercze słowa wobec Mojżesza, czy też, analogicznie do używania słowa βλασφημία w LXX, było ono wycelowane w Boga, a w związku z tym, nie jest jasne, jak pierwotnie interpretowano treść tej przesłanki epichejrematu (Mickiewicz 2018, 98). Bez względu jednak na to, kogo bluźnierstwo dotyczyło, w ujęciu autora Listu Judy ważne jest, że nie stało się dla Archanioła podstawą do oskarżenia szatana. Sam natomiast fakt sporu z szatanem – stanie po przeciwnej stronie – wnosi treść podobieństwa zachodzącego pomiędzy zachowaniem szatana a postępowaniem bezbożnych. Krytykowana bezbożność zatem wiązała się z wypowiadaniem bluźnierczych słów, zawierających kłamstwo. Wniosek z tej przesłanki (w. 10) sugeruje, że krytykowany przez autora listu ludzie „bluźnią temu czego nie znają” (οὗτοι δὲ ὅσα μὲν οὐκ οἶδασιν βλασφημοῦσιν). Mówienie nieprawdy jest więc wynikiem nie tyle ignorancji, co zadufania w sobie, że mogą się oni wypowiadać także w kwestiach, które są poza ich zasięgiem poznawczym¹². W w. 8 autor wskazywał na bluźnierstwa wobec aniołów, wniosek z czwartej przesłanki sugeruje, że nawet, jeśli bluźnierstwa owych ludzi nie są wprost adresowane do Boga, w rzeczywistości mogą mieć właśnie taki wymiar, bo negują ustalony przez Boga porządek.

Odwołanie się do przykładu postępowania Archanioła Michała wprowadza do argumentu silny kontrast, który zachodzi na dwóch poziomach. Jego postawa jest przeciwieństwem niewłaściwego postępowania, które autor podał

¹¹ Szerzej na temat funkcji *exemplum* Archanioła Michała w Judy 9 (Muszytowska 2020, 679–685).

¹² Ten wniosek pośredni z czwartej przesłanki wykazuje logiczny związek z wnioskiem pośrednim z w. 8, gdzie autor nazywa poddanych krytyce ludzi „śniącymi” (ἐνυπνιαζόμενοι), ironicznie odnosząc się do ich poglądów. Moo 1996, 255.

w trzech pierwszych przesłankach i przeciwieństwem postępowania będących we wspólnocie Kościoła bezbożnych. Przesłanka ta nie tylko służy do wyeksponowania negatywnej oceny bezbożności. Pozwala ona także na doprecyzowanie tego, co autor rozumie pod pojęciem bezbożności. Wraz z wyprowadzonym z niej wnioskiem stanowi, jak i poprzednie przesłanki, istotną dla argumentacji treść definiującą.

Wniosek z całego epichejrematu autor przemilczał ze względu na wysoki stopień jego oczywistości. Ponownie w epichejremacie wykorzystał perswazyjną siłę *ratiocinatio*, wymagając od odbiorcy samodzielnego wyprowadzenia wniosków z dowodzenia zawartego w tym argumencie. Logiczna linia perswazji tego epichejrematu pozwala na schematyzację dowodzenia:

Ponieważ:

- 1) Bóg jest Sędzią i wszystko podlega Bożemu sądowi.
- 2) Złem jest postawa polegająca na odrzuceniu Bożego porządku stwórczego i Bożego panowania, bo jest postawą bezbożności (przejawiającą się przez brak wierności Bogu, sprzeciw wobec Bożej woli, zwodzenie innych, rozwiązłość w sferze seksualnej, uzurpację Bożej władzy, bluźnierstwo).
- 3) Ze złem bezbożności związany jest Boży wyrok zasądzający karę (śmierć, związanie w ciemności, unicestwienie przez ogień).

Zatem (wniosek):

Określone postępowanie niektórych ludzi we wspólnocie jest bezbożnością. Bezbożność jest złem, która jest przez Boga osądzana i ukarana. Trwających w bezbożnym postępowaniu nie ominie Boży wyrok.

3. Ocena retoryki argumentu w Jud 5–10

Na etapie przygotowania perswazji, w którym trzeba dokonać wyboru „materiału”, jaki zostanie użyty do budowy argumentacji, konieczna jest ocena, co będzie bardziej skuteczne ze względu na istniejący status sprawy, aby móc osiągnąć cel. Jest to konieczne, aby trafić do odbiorców. W sytuacji różnego rozpoznawania kwestii przez autora perswazji i odbiorców, źle przygotowana perswazja może okazać się nieskuteczna. Dobór materiału na etapie inwencji powinien więc być adekwatny do stanu poruszanej kwestii. Autor perswazji może sięgać zarówno do rzeczy zewnętrznych (spoza sztuki retorycznej), które są niezależne od poruszanej kwestii (np. świadectwa historyczne, cytaty,

dokumenty, zeznania świadków), jak i tych, które zostaną wytworzone przez autora perswazji ze względu na użyteczność w osiągnięciu celu (np. sposoby rozumowania, kolejność argumentów, wartościowanie, środki koncepcyjne i językowe wypowiedzi).

Biorąc pod uwagę te wymagania i odnosząc je do przeanalizowanego argumentu, można zauważyć, że autor z niebywałą wprawą skonstruował ten argument. O jego kompozycji zdecydowała przyjęta linia rozumowania, przez które autor prowadzi odbiorcę według własnego zamysłu. Dominacja rozumowania (*logos*) świadczy o sile argumentu, a początkowa pozycja w dowodzeniu może sugerować porządek homerycki w układzie argumentów (najmocniejsze racje są na początku i na końcu dowodzenia). Autor w konstrukcji epichejrematu nie ograniczył się do perswazji typu logicznego – wykorzystując zabiegi amplifikacji oraz motyw skazującego wyroku Bożego sądu, oddziałuje także na emocje swoich odbiorców. *Pathos* jednak jest zdecydowanie podporządkowany w tym wypadku celom osiąganym przez *logos*.

Na uwagę zasługuje to, jaki materiał autor dobrał do tego dowodu – wszystkie przesłanki zostają oparte o źródła zewnętrzne – autor łączy te niezależne źródła z poruszoną przez niego kwestią. Zewnętrzność źródeł decyduje o sile dowodzenia, ponieważ dowody spoza sztuki retorycznej mają większą siłę przekonywania. Ze względu jednak na charakter wykorzystanych źródeł (rozbudowane narracje) autor dostosowuje je, zgodnie ze sztuką retorycznej argumentacji, do swoich potrzeb. Dzięki dobrej znajomości przez zakładanych adresatów tradycji, które autor postanowił wykorzystać, możliwe było, poprzez krótkie aluzje, stworzenie z tych źródeł przesłanek logicznego wnioskowania (Webb 2008, 64).

Nie bez znaczenia jest autorytet pism i tradycji, z których autor zaczerpnął te przykłady (Joubert 1998, 59–60). Autorytet ten przyczynia się do siły całego argumentu, przywoływane wydarzenia są przekazane jako pewne, a działanie Boga nie pozostawia wątpliwości. Jednak to nie autorytet jest wiodącym środkiem perswazji w epichejremacie.

Autor buduje ten epichejremat, łącząc kilka typów argumentowania – z konsekwencji (A prowadzi do B; B jest czymś niepożądanym; zatem nie należy czynić A), z przyczynowości (wystąpiło A, potem B; zatem A jest przyczyną B), z analogii (A jest podobne do B; a C można odnieść do A; zatem C można odnieść także do B). Wykorzystanie wnioskowania opartego na toposie przynależnym do topiki ogólnej: „Każda przyczyna przynosi określony skutek”, rządzi logiczną strukturą narracji przesłanek. Autor przypomina adresatom o sytu-

acjach, spełniających to kryterium. Wszystkie trzy przywołania wskazują na sytuacje, które ukazują działanie Boga jako sędziego i Bożą odpowiedź na określone czyny i postępowanie. Przykłady Bożego wyroku są trzema przesłankami dla dowodzenia w epichejremacie. Związek przyczynowo-skutkowy w nich wykazany jest ważny dla dalszej operacji logicznej. Przez analogię możliwe jest odniesienie przyczyny i skutku każdej z przesłanek do osób, których postawę autor rozumie jako bezbożność. Ponadto autor wykorzystuje analogie przyczyny powodującej skutek i formułuje wnioski pomocnicze (w. 8), które opisują postępowanie wzmiankowanych w tezie bezbożnych. Wnioski pomocnicze są z kolei istotne w dalszej logicznej operacji, ponieważ skoro zachodzi analogia co do czynów i postępowania (przyczyna), to można przyjąć, że reakcja Boga również będzie analogiczna (skutkiem będzie analogicznie sąd, wyrok i kara).

Sięgając po motyw Bożego wyroku w przesłankach oraz w antytetycznym przykładzie postawy Archanioła Michała, autor buduje siłę swojej argumentacji. Charakteryzując konkretne przejawy postawy bezbożności jednocześnie pokazuje, że negatywna ocena postępowania osób poddanych krytyce nie jest jego prywatną opinią. Podobieństwo zachodzące pomiędzy zachowaniem krytykowanych a postępowaniem ukaranych Bożym wyrokiem w przywołanych przykładach wyraźnie wskazuje na Boga jako tego, który dokonuje sądu we wszystkich tych przypadkach. Sędziowski autorytet Boga i Jego wyroków to najmocniejsze środki decydujące i siłe perswazji całego epichejrematu.

Dzięki koncepcyjnej figurze *synkrisis* autor podkreśla negatywną wartość postępowania bezbożnych oraz rozjaśnia znaczenie ich czynów, definiując, czym w rzeczywistości one są (przez przeciwieństwo do czynów Archanioła Michała). Rola tej figury w argumentie wykracza poza jej funkcje uatrakcyjnienia wypowiedzi. Prowadzona dwutorowo argumentacja (co zasługuje na naganę, a co jest godne pochwały) pozwala odbiorcom zobaczyć przedstawiany problem głębiej. Autor ułatwia zdefiniowanie tego, czym są elementy składające się na bezbożność i od razu jednoznacznie wykazuje naganną wartość bezbożności.

Konkluzje

Złożona struktura epichejrematu sugeruje, że autor za dowodem w ww. 5–10 ukrywa więcej niż jeden cel. Za jeden z nich można uznać wykazanie, że postępowanie ludzi, które autor opisuje w tym dowodzie należy zakwalifikować

do postawy bezbożności. Można zakładać, że status podjętej sprawy domagał się ustalenia stanu faktycznego (*status coniecturae*) – zakładającego domniemanie, że w podjętej sprawie mamy do czynienia z bezbożnością, ponieważ autor w epichejremacie wskazuje na wiele zachowań, które jako bezbożność są klasyfikowane (trzy pierwsze przesłanki) oraz przez podobieństwo odnoszone do określonego zachowania poddanych krytyce. Służy temu głównie możliwość dostrzeżenia cech wspólnych, łączących określone przypadki – sprzeciwu wobec Boga, w tym wobec Jezusa i Jego władzy, a być może również Jego tożsamości jako Boga. Zważywszy, że w tezie autor jasno określa krytykowanych w dowodzeniu ludzi bezbożnymi (ἀσεβείς), zasadnym jest najpierw wykazanie, że to określenie jest słuszne.

Kolejnym celem tego epichejrematu jest zdefiniowanie przejawów bezbożności, a przynajmniej podanie jakiś elementów tej definicji, czyli, jakie zachowanie i postawy świadczą o bezbożności. To wskazuje, że stan sprawy domagał się także określenia (*status finitionis*), co składa się na bezbożność, a jednocześnie sugeruje, że u podstaw mógł być konflikt wynikający z niewłaściwego definiowania bezbożności. Adresaci perswazji musieli prawdopodobnie nie uznawać postępowania ludzi, którzy poddani są krytyce, za klasyfikujące się do postawy bezbożności. Autor więc definiuje bezbożność przesłankami i wnioskami pomocniczymi. Kluczowy dla tej definicji jest motyw sądu Bożego i sędziowskiej władzy Jezusa, dlatego, że to przy jego pomocy autor wykazuje, jak przytoczone postępowanie ocenione jest przez Boga. Dzięki wykorzystaniu tematyki Bożego sądu, autor zarazem ukazuje, że ludzie bezbożni stanowią zagrożenie dla wiary członków wspólnoty Kościoła, a więc, że skutki bezbożności nie dotyczą tylko samych bezbożnych.

Działanie Boga, sędziowska władza Jezusa i wydane Boże wyroki ukazane w przesłankach to także podstawy do tego, aby jednoznacznie wskazać adresatom, jak należy ocenić postawę bezbożności – jej nagana w tym epichejremacie nie pozostawia wątpliwości. Widać z tego, że stan podjętej kwestii domagał się również jasnej kwalifikacji co do wartości (*status qualitatis*) określonych postaw.

Powiązanie w obrębie jednego dowodu zdecydowanej nagany bezbożności z pochwałą postawy przeciwnej wskazuje, że nie tyle sama nagana i pouczenie dotyczące bezbożności, ile dokonanie przez adresatów właściwego wyboru, stało u podstaw tego epichejrematu. Symbuleutyczne cele autora w pełni uwiadaczniają się w końcowym argumencie perswazji (ww. 20–23). Tym epichejrematem autor już chce przygotować odbiorców do wybrania postawy bojaźni

Bożej i wskazuje im, że właściwym wyborem jest odrzucenie i unikanie wszelkich zachowań, które są przejawami bezbożności.

Bibliografia

- Bauckham, Richard. 1983. *Jude. 2 Peter*. Grand Rapids: Zondervan.
- Bauckham, Richard. 1990. *Jude and the Relatives of Jesus in the Early Church*. Edinburgh: Clark.
- Brosend, William F. 2004. *James and Jude*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Charles, Daryl. 1990. "'Those' and 'These': the Use of the Old Testament in the Epistle of Jude." *Journal for the Study of the New Testament* 38: 109–124.
- Charles, Daryl. 1993. *Literary Strategy in the Epistle of Jude*. Scranton: University of Scranton Press – London: Associated University Presses.
- Davids, Peter H. 2006. *The Letters of 2 Peter and Jude*. Grand Rapids: Eerdmans – Nottingham: Apollos.
- Desjardins, Michel. 1987. "The Portrayal of the Dissidents in 2 Peter and Jude: Does It Tell Us More About the 'Godly' than 'Ungodly'." *Journal for the Study of the New Testament* 30: 89–102.
- Drawnel, Henryk. 2012. "Knowledge Transmission in the Context of the Watchers' Sexual Sin with the Woman in 1 Enoch 6–11." *Biblical Annals* 2(1): 123–151.
- Ellis, E. Earle. 1978. *Prophecy and Hermeneutic in Early Christianity: New Testament Essays*. WUNT 18. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Frey, Jörg. 2003. "Der Judasbrief zwischen Judentum and Hellenismus." *Frühjudentum und Neues Testament im Horizont Biblischer Theologie*, ed. Wolfgang Kraus, and Karl-Wilhelm Niebuhr. 180–210. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Gerdmar, Anders. 2001. *Rethinking the Judaism-Hellenism Dichotomy: A Historiographical Study of Second Peter and Jude*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Green, Gene L. 2008. *Jude and 2 Peter*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Harrington, Daniel. J. 2003. *Jude and 2 Peter*. Collegeville: Liturgical Press.
- Jurgens, Blake A. 2017. "Is It Peshet? Readdressing the Relationship between the Epistle of Jude and the Qumran Pesharim." *Journal of Biblical Literature* 136(2): 491–510.
- Joubert, Stephan J. 1998. "Transtextual Relationships and Historical Understanding in the Letter of Jude." *Biblische Zeitschrift* 42: 56–70.
- Mickiewicz, Franciszek. 2018. *List św. Judy. Drugi List św. Piotra. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*. Częstochowa: Edycja św. Pawła.
- Moo, Douglas G. 1996. *2 Peter and Jude*. Grand Rapids: Zondervan.

- Muszytowska, Dorota. 2020. "The Meaning of the Motif of Michael the Archangel's Dispute with the Devil (Jude 9). A Socio-Rhetorical Perspective." *Biblical Annals* 10(4): 677–706.
- Neyrey, Jerome H. 1993. *2 Peter, Jude. A New Translation with Introduction and Commentary*. New Haven: Yale University Press.
- Nickelsburg, Georg W. E. 2001. *1 Enoch 1. A Commentary on the Book of 1 Enoch, Chapters 1–13; 81–108*. Minneapolis: Fortress Press.
- Osburn, Carroll D. 1981. "The Text of Jude 5." *Biblica* 62: 107–15.
- Reicke, Bo. *The Epistles of James, Peter, and Jude. Introduction, Translation, and Notes* (The Anchor Bible 37). Garden City: Doubleday, 1964.
- Reese, Ruth A. 2007. *2 Peter and Jude*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Robinson, Alexandra Mileto. 2013. "The Enoch Inclusio in Jude: A New Structural Possibility." *Journal of Greco-Roman Christianity and Judaism* 9: 196–212.
- Rowston, Douglas J. 1975. "The Most Neglected Book in the New Testament." *New Testament Studies* 21(4): 554–563.
- Tromp, Johannes. 1993. *The Assumption of Moses. A Critical Edition with Commentary*. Leiden: Brill.
- Watson, Duane F. 1988. *Invention, Arrangement, and Style: Rhetorical Criticism of Jude and 2 Peter*. Atlanta: Scholars Press.
- Webb, Robert L. 2008. "The Rhetorical Function of Visual Imagery in Jude: A Socio-Rhetorical Experiment in Rhetography." In *Reading Jude with New Eyes. Methodological Reassessments of the Letter of Jude*, edited by Robert L. Webb, and Peter H. Davids, 109–135. London/New York: T&T Clark International.
- Webb, Robert L. 2008. "The Use of 'Story' in the Letter of Jude: Rhetorical Strategies of Jude's Narrative Episodes." *Journal for the Study of the New Testament* 31(1): 53–87.
- Wendland, Ernst R. 1994. "A Comparative Study of 'Rhetorical Criticism' Ancient and Modern. With Special Reference to the Larger Structure and Function of the Epistle of Jude." *Neotestamentica* 28(1): 193–228.
- Wojciechowska, Kalina, and Mariusz Rosik. 2021. *A Structural Commentary on the So-Called 'Antilegomena'. The Letter of Jude: Expecting Mercy*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Wolthius, T. 1987. "Jude and Jewish Traditions." *Calvin Theological Journal* 22: 21–45.